

УДК 1:316.3+1:141.319.8

ІДЕНТИЧНІСТЬ ЯК КОНЦЕПТ

О.В. Чернієнко, аспірантка кафедри філософії
Національного аерокосмічного університету ім. М. Є. Жуковського
«Харківський Авіаційний Інститут»

Розглянуто термін «ідентичність» в концептуальній якості. Проведено історико-філософську експлікацію «концептуалізованої» ідентичності. Стверджується необхідність «концептуального» підходу до ідентичності особистості як фактору соціальних змін.

Ключові слова: ідентичність, концепт, поняття, імманенція, трансценденція, референція, композиція, фігура, перцепт, афект, метафора, дискурс.

Актуальність проблеми. Сучасні теоретики ідентичності людини використовують в теоретичному дискурсі ідентичності термін «ідентичність» як поняття, що дозволяє в науковому дискурсі користуватися силогізмами для знаходження, як здається, нової інформації про феномен ідентичності. Однак інформація (сигнал, який має найвищу ступінь непередбачуваності) не міститься в силогізмах. Тому сумнівними, отже, проблемними виглядають твердження багатьох авторів про результати їх дослідження ідентичності (мало дійсно нового матеріалу, багато компіляцій). Наша рефлексія над цим предметом показала відсутність дослідницьких спроб вийти з «кола силогізмів». Вважаємо таке дослідження актуальним.

Аналіз публікацій основного масиву робіт теоретиків ідентичності вказує на їх важливий внесок у розробку теоретичного дискурсу ідентичності з боку поглиблення матеріалу в межах порядку дискурсу. Але саме порядок дискурсу ідентичності задає простір говоріння про цей предмет. Так роботи метрів розробки проблеми ідентичності (Е. Еріксона, З. Баумана, У. Бека, П. Бергера, Т. Лукмана, М. Кастельса та ін.) показують успіх наукової рефлексії (в межах «посилок»), але не філософської (як саморефлексії за межами «посилок» – рефлексії про передумови або «забобони»). Ми вважаємо необхідною таку дискусію. Дана стаття являє собою спробу запрошення до такого дослідження.

Метою статті є розгляд ідентичності людини з боку концептуальних відображень.

Виклад основного матеріалу. Ми виступаємо з позицій *історії філософії* як науки про філософію, що входить в більш широкий контекст *загальної науки про людину* (див., наприклад, роботи Д. Юма, Д. Дідро, Ж. Даламбера, К. Маркса, Ф. Енгельса, І.Т. Фролова, Е. Фромма), світоглядною основою якої є *сучасний матеріалізм*, який стверджує, що всі ідеологічні системи і теоретичні погляди, які виникають в історії, можуть бути осмислені тільки тоді, коли осмислені матеріальні (об'єктивні) умови життя кожної відповідної епохи і коли з цих матеріальних умов виводиться все інше – «суспільне буття визначає свідомість людей», хоча і не абсолютно. На виклики суспільного буття особистість може відповісти для багатьох найнесподіванішим чином, да так, що саме «буття» здивується (див., наприклад, роман В.Д. Дудінцева «Білі одежі», 1988).

Зауважимо, що закони розвитку суспільства – це об'єктивні, необхідні, повторювані зв'язки явищ суспільного життя, що характеризують основну спрямованість соціального розвитку. Вони завжди носять об'єктивний характер. Соціальні закони діють не автоматично, а умови їх виникнення, функціонування та зникнення створюються людьми, точніше діяльністю великих мас людей. Соціальна необхідність набуває тут вірогідну природу, виступає в формі потреби. *Статистична* природа громадських законів полягає в тому, що вони діють як тенденція. Це означає, що закономірність проявляється не в кожному окремому випадку, а лише в їх масовій сукупній дії. Не всі суспільні закони мають тільки статистичний характер. Так, загальносоціологічні закони є *динамічними*. «Вони однозначно висловлюють певний тип залежностей: первинність суспільного буття по відношенню до суспільної свідомості, первинність базису по відношенню до надбудови, обов'язковість соціальної революції при переході від однієї суспільно-економічної формації до іншої і т. д.» [2, с. 58]. Зауважимо, що функціонування і розвиток самих перерахованих «речей» (базис, надбудова, громадська свідомість, суспільне буття) є статис-

тичним процесом. Так що для особистості є, де «розвернутися». Особистість «рівнопотужна» суспільству: як суспільство формує особистість, так і особистість формує суспільство. Особистість здатна зв'язати своєю діяльністю багатьох, але не всіх. Масштаб впливу означає масштаб особистості. У справі осмислення взаємозв'язку об'єктивного і суб'єктивного чинників історії людей загальна наука про людину констатує зростання суб'єктивного фактору.

Ця наука в особі Ф. Енгельса (див. його «Анти-Дюрінг», 1878) показала, що філософія за формою презентації своїх положень схожа з наукою (дослідження, посилення на попередників тощо), а за об'єктивним змістом висловлювань філософів вона (філософія) – світогляд (конститує сенс, мету, місце і роль людини в суспільстві та світі). Примат змісту над формою підсумовує всю історію пізнання світу в межах кон'юнктури теперішнього часу.

Тут працює філогенетичний закон: філогенез є законом для онтогенезу. Онтогенез є коротким і специфічним повторенням філогенезу. Так, фундаментальні поняття науки (простір, час, енергія, матерія, континуум, частка тощо) спочатку були інтуїтивними (у «спалаху» інтуїції, тобто з несвідомого), напівміфічними, наївними, архетипними ідеями або концептами – смисло-образами естезису особистості древніх філософів. Вони не обов'язково виражають «об'єктивні» факти (нам цього, принаймні, не довести), але є наслідком вроджених тенденцій, актів людської ментальності («шматків самого життя» – стимулів пізнання і перетворення людського світу), що спонукають людину шукати «задовільні» раціональні зв'язки між різними «зовнішніми» і «внутрішніми» фактами. Пізніше ці стимули – концепти – в науках стають «поняттями», які сьогодні часто виражаються в абстрактних математичних термінах («в кожній науці стільки науки, скільки в ній математики»). Ідіосинкразія інтелектуалів, які філософствують (нерідко і самих філософів), полягає в тому, що вони відводять перше місце поняттям (категоріям), які з'являються в кінці («ставлять віз попереду коня»). Але все одно, досліджуючи світ, людина, словами В. Гейзенберга, шукає не об'єктивних якостей, але «зустрічі з самою собою». Цю тезу відстоює і Ст. Лем в своєму «Солярисі».

Справедливими здаються також слова російського і радянського філософа Я. Е. Голосовкера (див. докладніше його роботу «Логіка античного міфу»: була підготовлена автором до кінця 1940-х років): «естетика у еллінів – онтологія, міфологія у еллінів – гносеологія».

Отже, людина, освоюючи світ, багато в чому сприймала його за аналогією з власною діяльністю. Організмova і соціальна проекції людини на «речі» (предмети, явища, світ в цілому) можливі за допомогою своєрідних антропоморфних (і не тільки) метафор (від давньогрец. *μεταφορά* – «перенесення», «переносне значення»). Цей прийом створює пізнавальний контекст (від міфології через релігію і філософію до науки), який виражається формулою «як якщо б», що не тільки дозволяє людині ототожнювати різні «речі», що знімає багато явних і неявних обмежень, які накладаються існуючою системою знань, а й дозволяє усвідомлювати умовність такого ототожнення. Навіть наука користується метафорами. Необхідно завжди усвідомлювати метафоричність мовних засобів, використовуваних наукою, самій науці нібито не властивих. Наука явним чином біжить від метафор. Але в серцевині кожної наукової теорії таїться метафора. «Орієнтація на усвідомлення метафор в теорії або відмова від такого пошуку можуть служити критерієм відмінності між власне наукою і чимось на зразок "наукової міфології", ставлення до якої визначається вже не розумінням, а вірою» [3, с. 87-88]. Саморефлексія, самокритика, рефлексія рефлексій, критика критичної критики (тут явно філософські атрибути) – єдиний спосіб уникнути багатьох фікцій науки.

Так, для просунутих теоретиків ідентичності «ідентичність» є «зв'язуючою й організуючою метафорою» (див. докладніше [1]). Таке, майже поетичне, вираження ідентичності, як нам уявляється, дає можливість інспірувати незаформалізований силогізмами підхід в даному дослідженні (згадаємо глибоку думку Ф. Ніцше: «бог задихнувся в богослов'ї; мораль – в моралізаторстві»; а також теореми К. Геделя про неповноту строгості формальних систем). Міфопоетичне відображення світу є базовим для людини. Міф і казка: схожість в тому, що обидва є «ілюзією», але про міф цього не знають, а про

казку це знають навіть діти («казка – ложь, да в ней намёк...»). Коли ж міфи ідентичності стають казками, тоді реїфікації (уречевленню, даності) ідентичності приходить кінець.

Ідентичність створюється цінностями. Ціннісний вимір ідентичності показує «нарративний підхід», згідно з яким «ідентичність» і є «метафорою цілісності». Дійсно, метафора виконує семантичну та імперативну функції (див., наприклад, збірник статей «Теорія метафори», 1990 [7]). Для нашого дослідження має важливе значення те, що «метафора є конституюванням ідентичності (індивідуальності), твердженням, за допомогою якого комплекс ідеологічних якостей стає індивідом, тобто проголошує себе дійсністю» [9, с. 10]. Але це вже атрибути метафізики. Онтологічні, метафізичні засади є для людини ключовими, без них вона змушена визнати, що грає роль у «казці, розказаній ідіотом». Метафізика (трансцендування – вихід за межі повсякденності з метою знаходження сенсу життя) передбачає точку екзистенційної та соціально-історичної опори: мається на увазі здатність людини духовно трансформуватися, тобто виходити *за межі та границі* будь-якої культури, будь-якої ідеології, будь-якого суспільства і знаходити засади свого буття, які не залежать від того, що трапиться у часі з суспільством, культурою, ідеологією або із соціальним рухом; це і є так звані особистісні засади (див. докладніше працю філософа радянського часу М.К. Мамардашвілі «Невідворотність метафізики», 1996). Метафізичні висловлювання – це насамперед висловлювання про умови людського буття (див. працю Е. Корета «Засади метафізики», 1994). У процесі здійснення величезної кількості коректувань (дискурсивних та інтуїтивних) здорового глузду і виникає метафізика – відображення світу метафорами. Метафора є засобом, за допомогою якого ми досягаємо межі нашого концептуального поля (детальніше див. працю Дж. Лакоффа і М. Джонсона «Метафори, якими ми живемо», 1980). Ключові (базисні) метафори додають образ одного фрагмента дійсності до іншого. Ключові метафори пов'язують у цілісність, здавалося б, розрізнені фрагменти світу. Зазначимо, що метафоричні орієнтації людини не є довільними. Вони ґрунтуються

на природній і культурній практиці. Людині властива «тілесність» (матеріальна та духовна), що взаємодіє зі світом.

Науковий, понятійний, погляд на ідентичність людини викладено у величезному масиві відповідної літератури. Наукова рефлексія (референційна) має свої підходи до ідентичності. Наукова призма («призма понять») являє собою набір великих і малих *посилок*, що дозволяють здійснювати дедукції з подальшою технічною апробацією технологій ідентичності. Але відомо, що наукова «рефлексія посилок» неможлива без філософської «рефлексії передумов». Філософ радянського періоду А. І. Уйомов у статті «До питання про взаємовідношення предмета філософії та спеціальних наук» (1967) показав [8], що філософське твердження по відношенню до наукового має властивість «передумовності». Філософський вислів не є «посилкою», з якої може дедуктивно слідувати будь-яке конкретно-наукове твердження. *Передумови* є необхідним фактором саморуху, саморозвитку наукового знання, вони грають роль семіотичних імперативів, що направляють учених в їх діяльності. Тоді постає питання про статус філософії. Проблема статусу філософії є наскрізною для всієї її історії. Філософія на ринку праці одягає оманливі маски, будучи то наукою, то антинаукою, то ненаукою, то білянаукою, то метанаукою тощо. Не тільки простаки, але й «знавці» плутають *дискурс історико-філософської науки* з філософським дискурсом, кажуть «філософи», а мають на увазі «істориків філософії», тобто абсолютно (без обмовок) ототожнюють філософію та історію філософії. Для нас філософія – не наука (не відповідає критеріям науковості, наприклад: визначеності, послідовності, несуперечності, обґрунтованості), а прародителька всіх наук («мати наук») у тому розумінні, що з *концептуального* тіла філософії виходять *понятійні* тіла всіх наук (процес породження: з тіла виходить тіло).

Філософія – більш ніж наука. Філософія є світоглядом. Філософія – світогляд, але не кожний світогляд є філософією. Український філософ В.О. Чернієнко в роботі «Філософський камінь» (2016) пише: «Тематика роздумів про *таємниці* світобудови (не загадки, а саме таємниці; загадки

можуть бути розгадані, а таємниці так, мабуть, і залишаться таємницями), про долі людства, про життя і смерть, про горе і щастя людей задана світоглядною потребою в загальній орієнтації, самовизначенні людини у світі. Будь-який загальний світогляд (міфологія, релігія, філософія) *метафорично* вирішує колізію гомогенності й гетерогенності світу (стійкості й мінливості, дискретності й безперервності), що переживає людина. Світогляд – самосвідомість абсолютної ідеї – "початку всього" ("закон підстави": з цього приводу ми можемо тільки "шуміти" – висловлювати умоглядно-спекулятивні космогонічні й космологічні припущення: "Все звідки взялося і зникне куди?"). У світогляді абсолютизується "відносне" – ключова метафора "початку", наприклад: міфологія – Всепрародитель, релігія – Всевишній, філософія – Всецілість (тут світогляди розглядаються у своєму акме). На відміну від міфології та релігії філософський "початок" знеособлений, імперсональний, байдужий до людських благань, стогонів, загроз» [10, с. 6].

Світ-як-ціле нам у нашій чуттєвості не даний. За фрагментами світу, *даним* в індивідуальному та соціальному досвіді – практиці, ми вибудовуємо, конструємо, *задаємо* у власній уяві цілісний образ світу. Тому чи можуть бути світоглядні висловлювання-орієнтації помилковими або істинними, як того потребує науковий дискурс? Мабуть, ні. Але й безглуздими їх назвати не можна, навпаки, світоглядні вірування-метафори об'єднують розрізнені фрагменти світу в ціле, *надають* сенсу людському життю, втішають і зміцнюють у трагічну хвилину.

Метафоричність філософських висловів знаходимо в міфології як синкретичному (емоційно-чуттєвому, некритичному, наївному) осмисленні світу і такому, що передує філософії – раціональному, критичному, самокритичному осмисленню світу. Міфологія – первісна поезія: міф є висловленою в образах, метафорах і символах багатотисячолітньою *колективною і безіменною* традицією осмислення світу. Філософію ж можна назвати «поезією понять» – побудовою метафоричного цілого з понять. «Філософ *інтуїтивно* споглядає ідеї (концепти) – смислообрази. Філософське споглядання є *вгадуючим розумінням*

(зрозуміти означає розвинути з самого себе те, що сказав Інший; філософ говорить про відоме, але прояснюючи, концептуалізуючи останнє по-новому). Філософ споглядає уявою (так само, як і художник, але й не так само). Філософ увесь зосереджується на своєму уявному світі, тобто *на роботі своєї уяви (на її схематиці)*. Тут і виникає розбіжність між *зовнішнім* (художника) і *внутрішнім* (філософа) спогляданнями образу» [10, с. 20].

Як видно, вважання філософії світоглядом, поезією понять і т. п. можливі. Цю можливість дає метод (інваріант переходу від одного суб'єкта до іншого). Метод головніший за теорію. Про це говорить марксова концепція перетворення теорії на метод за допомогою зняття нижчого у вищому, а саме: знання, що звернене на об'єкт, є теорією, а теорія, що звернена на суб'єкт, – методом. Таким методом для вченого є *історизм*, що вимагає вивчати «речі» в конкретно-історичних умовах їх становлення і розвитку. Всякий «ізм» є ідеологічним відношенням, що наказує чинити так чи інакше. Технологічним концептом для методу історизму є *«історичність»* (трансцендентальна історія, що являє собою, по суті, умоглядну конструкцію). Провідна догма такої «історії» – «уніформізм»: природа раціональна, отже, така, що пізнається; закони природи постійні в часі й просторі; теперішнє – ключ до минулого і, можливо, до майбутнього (див. докладніше [5]). Чернієнко пише: *«Історія замінює філософію?!..* Центральна проблема класичної філософії – проблема істини, проблема тотожності мислення й буття, проблема узгодження форм мислення з формами дійсності. Випадкова чи необхідна така кореляція? У чому основні, суттєві передумови всякого мислення? *Історичне мислення* як момент мислення взагалі дозволяє (як вважає багато хто) найбільш адекватно пояснити збіг форм мислення з формами дійсності. Історія – теперішнє, перекинуте в минуле. Так, принцип уніформізму залишається наріжним каменем ретроспективних наук і якоюсь мірою взагалі всіх наук (приклад уніформізму: «Анатомія людини – ключ до анатомії мавпи...»). *Отже, історія замінює філософію.* Так, К. Маркс і Ф. Енгельс уважали (див. їхню працю "Німецька ідеологія", 1846 р.), що знають тільки одну єдину науку, науку історії – історію

природи та історію людей; обидві ці сторони нерозривно пов'язані; до тих пір поки існують люди, історія природи й історія людей взаємно зумовлюють одна одну» [11]. Відмітимо, що історизм є «тінню» діалектики. Так що філософія не відправляється у відставку.

Для нашого дослідження незайвим буде вказати на ряд «планів» (просторів і порядків говоріння – дискурсів). Першими це переконливо зробили для науки, філософії, мистецтва і релігії Ж. Дельоз і Ф. Гваттарі (див., детальніше [4]). Так, на їх думку, в науці *план референції* означає простір, вмістилище і порядок *понять*; в релігії *план трансценденції* – простір, вмістилище і порядок *фігур*; в філософії *план імманенції* – простір, вмістилище і порядок *концептів*; в мистецтві *план композиції* – простір, вмістилище і порядок *перцептів* і *афектів*. Це по-новому конститує філософський дискурс і статус концепту в ньому. Схильність одних визначати філософію як науку (Е. Гуссерль), інших – як онаучувану, логічно систематизовану релігію (Г. Гегель), третіх – як мистецтво (Ф. Шеллінг), «розбивається» о цю нову тезу. І якщо погодитися з М. Хайдеггером, що філософія – це те, чим займаються філософи, то сила аргументації все ж в тому, що філософія відображає світ концептами (ідеями), на стороні Ж. Дельоза і Ф. Гваттарі. Справедливості заради відмітимо, що на це вказав вже давньогрецький філософ Платон (зауважимо, що вся європейська філософія – нотатки на полях Платона). Хоча філософія на ринку праці і продовжує одягати оманливі маски – маскується, лицедіє.

Інтелектуали, які філософствують, і люди, які промишляють філософією, схильні до догматизму «маски» – метафізичного методу натуралістів, які абсолютизують стійкість буття. Справжня ж філософія «вислизає», є чужою до ідентичності «маски» (відриву форми від змісту). Сміятися над філософією означає істинно філософствувати (Б. Паскаль). А це значить – зривати маски. Метафізично налаштоване мислення як метод, що абсолютизує стійкість «речей», вважає: «Зміст у нас є, нам не вистачає тільки форми; але для всього живого це абсолютно неприпустиме протиріччя» (див. докладніше роботу Ф.

Ніцше «Про користь і шкоду історії для життя», 1874). Форма і зміст як моменти, сторони сутності «речей» взаємопов'язані. Зміст і форма перебувають у нерозривній діалектичній єдності взаємодії: форма змістовна, зміст оформлений. Але особистість – це не річ. Її ідентичність особливого роду, вона уявляється. Оскільки ідентичність особистості як патерн, як тотальність, як цілісність, як безперервність і тотожність самій собі уявляється людиною (навіть «об'єктивність» – це одна з форм уявного), остільки поняття «ідентичність» не може бути, як вважають деякі, синонімом поняття «визначеність». Людина не є річчю (визначеністю). Людина є істотою незавершеною, проміжною, серединною – *corula mundi* (творцем себе). Людина екзистенційно невизначена. Але людина починає грати роль речі, коли реїфікує власну ідентичність. Вважаємо, що ідентичність як *конструкт* реїфікації відносин може бути осмислена з боку рефлексії метафізики міфічного світогляду, *концептуальна* ж іпостась ідентичності осмислюється з боку рефлексії метафізики філософського світогляду. Філософ зайнятий постановкою і вирішенням не питань побуту, а питань буття (питань про *есенції* і *екзистенції*). Філософія як індивідуальна творчість є мистецтвом побудови метафізичного концептуально-теоретичного цілого з понять, тобто, як було сказано вище, філософія є «поезією понять», але не тільки, філософія є «дизайном людської душі».

Отже, *понятійне* відображення світу розробляється науками. *Концептуальне* ж відображення – прерогатива філософії. Філософія починається зі створення *концептів – теоретичних конструктів* (концепт є актом *теоретичного* осмислення культури, культури як міри людського в людині). Філософія протягом своєї історії все більше нехтувала своїм завданням творіння концептів, прагнучи сховатися в універсаліях; чого вартий філософ, якщо про нього можна сказати: «Він не створив жодного концепту, він не створив сам своїх концептів» (див. докладніше [4]).

В контексті нашого дослідження вважаємо корисною роботу [10], де евристично подана «концептуалізація ідентичності». Так, тут справедливо сказано, що концепт недискурсивний, у нього немає референції, він

автореферентний; концепт є розумовим актом (атомом), співбуттям/подією, певною автореферентною «етістю», цілісністю у межах плану імманенції – потенції Всецілості; філософ – творець концептів (універсалії-категорії відкриваються, концепти винаходяться); філософ бачить концепт ніби у «спалаху» інтуїції; концепт є медіальним у смисловому розумінні перцептивно-когнітивним квантом або «центром структури» («неясним уявленням», «асоційованою ідеєю» або «сміслообразом»); так, наприклад, філософія і образотворче мистецтво по-різному висловлюють сміслообраз: перша – засобами внутрішньої форми, і акцент робиться на першій частині слова, на «сенсі», друге – засобами зовнішньої форми, і акцент робиться на «образі»), що організує структуру й обмежує вільну гру структури дискурсу, дискурсу як відносно стійкої форми спілкування, що історично склалася; концепт є медіальною суб'єктно-об'єктною структурою, маргінальною формою між чуттєвим знанням і понятійним; концепт не має точної структури поняття і строго невизначений – поняття «визначається», концепт же «переживається» (див., наприклад, [6]); концепт є смисловою зв'язкою, що задає контекст висловлюванню (концепти як умови зрозумілості «речей» дискурсу самі є малозрозумілими «речами»); концепти – умови буття, виражені в словах, людини як суб'єкта історії та культури, – створюють простір існування для потрібних нам предметів, коли ми можемо почати про них контрольовану раціональну розмову, що піддається доказу й спростуванню. І наприкінці цього спічу про концепт треба сказати, що справжня філософська рефлексія має справу *тільки* з картиною (моделлю) світу, а не з самим світом, де «світ» є концептом – автореферентним знаком.

Сучасні теоретики ідентичності в своїх роботах часто використовують формулювання: «"Ідентичність" не була проблемою до тих пір, поки філософія не висловила сумнів в тому, що називають "єдністю самості"». Зазвичай «проблема ідентичності» в цих роботах сходить до Д. Юма і Дж. Локка. Ми ж вважаємо, що «єдність самості» і сама «самість» як проблема (скоріше «таємниця»?!...; так, наприклад, у Ф. Гельдерліна в його незакінченій трагедії

«Смерть Емпедокла» (соч. 1798 – 1799) говориться : «О, вічна таємнице! Те, що ми є. І шукаємо, і не можемо знайти; а те, що знаходимо, – це не ми») сходять вже до перших філософів. Адже саме філософія є самовизначенням, самокритикою, саморефлексією, тобто самоаналізом і самосинтезом як самосвідомістю «Самості», її стійкості та мінливості, дискретності та безперервності. *Відчуття* тотожності та відмінності буття і самобуття все ж відрізняється від *усвідомлення* ідентичності та неідентичності особистості. Звичайно, в підручниках пропонуються версії визначення «Я». Але це мало допомагає самовизначенню особистості. А без самовизначення (вибору) немає особистості. Жодна теорія не враховує переживання особистості. Теорія узагальнює, усереднює, нормалізує, робить статистично значущим (середня температура хворого у лікарні – 36,6 С...; «існують три види брехні: брехня, нахабна брехня і статистика»). Теорії (норми) – це для виживання спільноти. Сама ж особистість завжди поза нормою, інакше особистості немає.

Чому ж «єдність самості» і сама «самість» – таємниця, а не проблема. Проблема – діалектика обумовленого й безумовного: ситуація недостатності засобів для досягнення певної мети. Проблемою є те, що можна вирішити скінченною кількістю кроків. Таємниця ж є чимось, у чому можна *брати участь*, а не знати про це (наприклад, «совість»: ми *беремо співучасть* у ній, а не знаємо). Тому у філософії «не пізнають», а з'ясовують («виявляють», тобто винаходять) самі можливості (підстави, засади) і знання, і пізнання – концепти, тобто акти (атоми) пізнання. Тому також і *філософська свобода* є внутрішньою необхідністю совісті, *необхідністю самого себе*. Таємниця є чимось (безумовним), що, в принципі, хоча і може бути зрозумілим, але ми не можемо зрозуміти; таємниця є чимось, про що відомо, але ми не можемо дістатися до того місця, звідки відомо (сократівське: «Я знаю тільки те, що нічого не знаю, а інші не знають навіть цього!»). Тому філософи і говорять, що таємниця – не проблема, а *поновлюваний акт буття*, який є таємничим у тому сенсі, що я в ньому беру участь (див. працю М. Мамардашвілі «Мій досвід нетиповий», 2000). Акти співучасті можуть бути тільки *приписані* нам... нами ж. Агности-

цизм є неминучим... Так, наприклад, концепт «чистий розум» – метафора І. Канта (метафоричність філософських висловлювань обговорювалася в особистій бесіді з українським філософом В.О. Чернієнком) – не є умосязним і належить сфері метафізики; трансцендентальна складова метафізики може бути тільки *вгадана й описана (приписана в формі «актів» пізнання), але не пізнана і не вирішена (зведена, редукована до закону «це є тим»)*. Люди створюють свої власні моделі (фразеології) реальності та «шумлять» про них (див., наприклад, працю Р.А. Вілсона «Квантова психологія», 1990). Функція «фразеологій» – орієнтація людини в її діяльності.

Отже, ідентичність виступає «сферою», де особистість представлена як ціле і діє в силу цього. Природа цілісності дискутується. Однак тут важлива сама «цілісність» як підстава метафізичного освоєння світу. А це є універсальним логоцентристським способом буття людини. Метафізика й ідентичність соціального суб'єкта пов'язані особливим чином. Тому і стає доречним співвіднесення ідентичності особистості з концептуальним способом освоєння світу, тобто філософською метафізикою, в якій «концепт» є «індивідом», тобто *цілим*, що володіє онтологічною «наповненістю», *цілим*, що задає режим розуміння-пояснення, тобто здатність проектувати свій внутрішній світ на інших людей і світ в цілому, бачити іншу людину і світ в цілому як продовження самого себе, свого «Я», переносити світ інших людей в свій внутрішній світ, перевтілюватися в них. Ідентичність і «дана» (суб'єктивність), і «задана» (суб'єктивність). Так, вже Ф. Ніцше у своїй «Волі до влади» (1889) справедливо вважав, що «суб'єкт» не є чим-небудь *даним* (самодостатнім), але чимось *заданим*; концепт «субстанція» є епіфеноменом концепту «суб'єкт» – не навпаки; «суб'єкт» як цілісність, якій чужа всяка множинність, є фікцією; суб'єкт є множинністю. Ніцше питав: «Чи не має всяка філософія знайти в кінці кінців ті передумови, на яких спочиває рух *розуму* – нашу *віру* в "Я" як у субстанцію, як єдину реальність, на підставі якої ми взагалі приписуємо речам реальність?» Дійсно, «Я-ідентичність» визначається як тотальність самотлумачень минулого, теперішнього і майбутнього – переживання внутрішньої

цілісності (тотожності) та безперервності (зв'язаності) в просторі та часі. Але «Я» є не вродженим, а соціальним феноменом. «Я» переживається тільки серед значущих «інших», тобто комунікація (демагогія – полеміка і софістика мов) з «іншими» допомагає утриманню, відтворенню почуття тотожності й безперервності. «Я» бачить (уявляє, значить, і формує) себе таким, яким його бачать інші. «Я» та «Інший» невіддільні одне від одного. Але «Я» прагне до гегемонії.

Гегемонія теоретичного дискурсу ідентичності висловила себе, перш за все, в теоретико-метафізичних інтуїціях античних авторів, в евристичних яких, мабуть, «проклонулася» (в неявному вигляді) специфічно філософська (саморефлексивна, вимагаюча *особистісного* початку) проблема ідентичності, або проблема людини («Хто я?»), наприклад: «"Я" є "Водою"» (Фалес), «"Я" є "Повітрям"» (Анаксимен), «"Я" є "Розумом"» (Анаксагор), «"Я" є "Вогнем"» (Геракліт), «"Я" є "Числом"» (Піфагор), «"Я" є "Атомами і Порожнечою"» (Демокріт), «"Я" є "Буттям"» (Парменід), «"Я" є "Мірою"» (Протагор), «"Я" є "Благом"» (Сократ), «"Я" є "Ідеєю"» (Платон). Тут ще найчастіше *натурфілософськи*, метафізично, з абсолютизацією всього лише одного відношення, робилися спроби спекулятивного пошуку природи людини. Відзначимо, що з таких позицій природа людини або її ідентичність завжди вважається стабільною, незмінною. Так, для давньогрецьких обивателів (простаків) проблеми ідентичності не було – «вони» були еллінами і не більше, «інші» ж – варварами. Це пізніше для християнина «немає ані геллена, ані юдея, обрізання та необрізання, варвара, скита, раба, вільного, але все та в усьому Христос!» (див. «Новий заповіт: Послання святого апостола Павла до Колоссян»): Христос – Плерома – Повнота – Людина; «"Я" є "Людиною"».

Як нам представляється, Парменід першим протиставив *концепт* (сміслообраз) *фігури* (образу). В особі Парменіда, філософія протиставила себе міфу та релігії. Але тут ще справа філософів – винайдення концептів – була не зовсім усвідомлена. Взагалі-то «справи» ніколи не винаходили, їх стихійно робили, їх просто робили. Спонуканням до вчинків слугували несвідомі

фактори організового життя індивіда та соціально-історичної практики. Лише дуже тривалий час по тому люди почали осмислювати (в особі своїх ідеологів-мислителів) причини, що рухали ними. «Думки» – відносно недавнє відкриття людини. А питання про «думку» та її ставлення до «праці» є справою філософів. Тому Парменід фактично (хоча й абстрактно) першим указав на проблему «чистого розуму», проблему *тотожності мислення і буття* («буття-як-справи») – справжня імманенція. Правда, за його філософським креативом – концептом «Буття» («мислити і бути – одне й те саме») – все ж ховається міфологічна і релігійна фігура «світ – це Сферос: сфера, куля». Метафора «світ-як-куля-як-атом» в естезисі особистості Парменіда означає повноту, неподільність, цілісність, замкнутість, завершеність, собітотожність, ідентичність, *досконалість* буття взагалі як сфери *раціонального*, на відміну від існування (виникнення і зникнення) окремих *чуттєво* даних предметів. Відмітимо, що «атом», наприклад, Демокріта також задає порядок теорії (але в іншому сенсі). Вважаємо, що в історії людства концепт «АТОМ» ще не зіграв свою останню роль. Атома як речі немає, проте такий самореферентний знак продовжує керувати людьми: «держава – це Я», «ми всі як один вийдемо на суботник», «Україна йде в Європу» тощо.

Геракліт був правий в тому, що парменідівське «буття» є порожньою фікцією (утопією): «світу дійсного» немає, він вигаданий; є тільки світ «удаваний». Мабуть, в особі Парменіда була виражена *особистісна проекція* цілісності («безперервності й тотожності») персональної ідентичності, яка *уявляється* (вгадування смислообразу), а не *фантазується* (гра образами); див. докладніше роботу Я.Е. Голосовкера «Імагінативний абсолют» (1928-1936). Тут *метод аналогії* проектує «цілісність» як підставу метафізичного освоєння світу людиною. Ідентичність і виступає «сферою», де особистість (в даному випадку, Парменід) представлена як ціле і діє в силу цього, наприклад, презентує «Сферос» як саму себе. У ті часи «душі» і «Богу» приписувалася форма кулі.

Як вважав К.Г. Юнг, «округлість» є безсумнівним символом «Самості» – архетипу психічної цілісності особистості (процесу індивідуації). Юнг вважав,

що неосвічена в психології свідомість робить ту саму фатальну помилку, що і деякі душевнохворі: вона сприймає прояв цілісності як факт зовнішнього порядку, але не розуміє, що на ділі це – суб'єктивний, символічний процес; і ту ж фундаментальну помилку роблять не тільки душевнохворі, але й всі ті, хто надає значимість об'єктивної реальності різного роду філософським і теософським спекуляціям – наприклад, ті, хто, вірячи в ангелів, у самому факті цієї віри бачать гарантію їх об'єктивного існування; «бачити» можна як щось матеріальне (об'єктивне – О. Ч.), так і щось, що відноситься до області психічного (суб'єктивного – О. Ч.); і те, і інше – реальності, але реальності різного роду (див. докладніше [12]). Видіння (за Юнгом, архетипи) – мимовільні проекції, засновані на інстинктивному ментальному автоматизмі.

Розміри статті не дозволяють повністю розгорнути проблемний матеріал. Нижче ми лише дуже побіжно намітимо проблемне поле подальшої розробки теми цієї статті. Як нам здається, цей нарис може виявитися евристикою для подальшого «концептуального» дослідження ідентичності.

Так, вся подальша феодальна станова система базувалася на культивуванні натурфілософського погляду на ідентичність людини, наприклад, вважалося, що від селянина може народитися тільки селянин, як від клена – клен. Таке гіпостазування ідентичності в теорії знаходило своє продовження в політиці ідентичності, з подальшим закріпленням в соціальній практиці. Середньовічні теологи, які філософствували, наприклад, Плотін, Порфирій, Ямвліх, Прокл, Афінагор Афінський, Тертуліан, Оріген, Августин Блаженний, Ансельм Кентерберійський, Фома Аквінський, Дунс Скот посилено розробляли в рамках середньовічного реалізму «статичну гармонію буття» (диктат «загального»), згідно з якою ідентичність людини не може бути змінена.

З кризою феодалізму знаходить свою актуальність відродницька «динамічна гармонія буття» (диктат «приватного» – М. Кузанський, М. Коперник, Дж. Бруно), що ідеологічно сприяє становленню капіталізму. Настає епоха модерну або епоха «відкритих» суспільств, висока соціальна мобільність яких відбилася в нових філософських підходах до ідентичності людини. Власне саме з цього

часу по-справжньому прокльовуються спорадичні науково-філософські дослідження феномену ідентичності суб'єкта, що базуються на матриці розщеплення всієї дійсності на «суб'єкт» і «об'єкт». Філософи Нового часу, наприклад, Р. Декарт, Г.В. Лейбніц, Т. Гоббс пов'язують свою теоретичну діяльність з культивуванням модерної філософії свідомості – «*cogito, ergo sum*», але вже Дж. Локк і Д. Юм ставлять під сумнів таку самодостатність матриці ідентичності. І тут все ще присутня «онтологізація» гносеологічної проблематики теорії ідентичності соціального суб'єкта – «істинне мислення є мисленням буття».

Представники німецької класичної філософії – І. Кант, І. Фіхте, Ф. Шеллінг, Г. Гегель, Л. Фейєрбах – здійснили «коперніканський» переворот у філософії звернувши увагу на виявлення «апріорних» фундаментальних структур суб'єкта. Вперше саме у Канта діяльність суб'єкта виступає як підстава, а предмет дослідження – як наслідок. Основа пізнання (знання, свідомості, самосвідомості) стала вбачатися не в спогляданні розумоосязної сутності предмета, а в діяльності суб'єкта з його конструювання, яка породжує ідеалізовані об'єкти. Пафосна тенденція робіт цих філософів може бути представлена так: від кантівського трансцендентального суб'єкта, хоча і надіндивідуального, але неісторичного (незмінного) в своїй основі до діяльного соціального суб'єкта наступних філософів (Фіхте, Шеллінг, Гегель, Фейєрбах), у яких «історія» є способом здійснення ідентичності соціального суб'єкта, де суб'єкт-об'єктні відносини стали розумітися по-новому, як суб'єкт-суб'єктні.

Філософи XIX століття, наприклад, К. Маркс, А. Шопенгауер, Ф. Ніцше посилили тенденцію сумніву в самовпевненості свідомості та самосвідомості в своїй цілковитій самодостатності. На думку Маркса, свідомість соціальних суб'єктів є перш за все результатом діяльності відчуження або «історичного несвідомого», що детермінує на свій манер поведінку соціальних суб'єктів. Однак, за Марксом, сформований людський індивід здатний не тільки «пояснювати», тобто теоретично виражати структури відчуження соціальної практики, а й усвідомлено «змінювати» останні; марксизм – це

спроба опанувати історією практично, за допомогою тоталізуючої дії теорії на зміцнення єдності сучасних прогресивних соціокультурних тенденцій. На погляд Ніцше і філософів вже XX століття, наприклад, З. Фрейда і К. Юнга, свідомість є інтегралом ірраціональних, «несвідомих» сил, чия сутність, способи реалізації і форми втілення свідомості не належать. Однак пафос робіт і цих авторів оптимістично розцінює перспективи пізнання можливості емансипації соціального суб'єкта.

Діяльність сучасних філософів Ж. Дельоза і Ф. Гваттарі, як було показано вище, призвела до можливості пафосу даної статті.

Висновок. Отже, «ідентичність» є не тільки конструктом реїфікації відносин, але й концептом (теоретичним конструктом), що розрізняє соціальні простори і тоталізує свої елементи. Концепт («ідея» як філософський продукт) являє собою метафору-евристику, пізнавальну установку – «забобон». Ідеї та ідеали вистрибують за типом *deus ex machina*. Вони мають соціально-історичну обумовленість. Тут працює діалектика стихійного і свідомого. Ідеї, навіть збочені, мають свою основу в суспільному бутті. Ідеї, ідеали, ідеології є *ідеальним* випереджаючим відображенням (утопії) і спробою вирішення *реального* соціального конфлікту. Вони (ідеї, ідеали, ідеології) зникають з задоволенням напруженої соціальної потреби, яка висловлювала себе у вигляді цих ідей, ідеалів, ідеологій. Філософські ж утопії плану імманенції є абсолютною детериторіалізацією. Такі утопії являють собою Всецілість («загальне»). В таких утопіях здійснюється єднання світогляду з його епохою (і поза її межами). Завдяки такій утопії світогляд стає політичною критикою епохи, наприклад: пісня В. Цоя «Змін!» (1986), що стала своєрідним філософським гімном часів Перебудови; «Руїна» (відеокліп 2013 р.) українського поета-музиканта початку XXI століття, який філософствував, Кузьми Скрябіна (у справжньому житті Андрій Кузьменко). Інтелігенти, філософи, поети – це ті, хто влаштовує кризи ідентичності тим соціальним групам, з якими вони хоча б тимчасово себе ототожнюють. Про таких говорять: «Борець проти свого часу». Їх концепти – метафори-евристики – володіють

умами багатьох. А як відомо, теорія стає матеріальною силою, як тільки оволодіває масами.

Література

1. Анкерсмит Ф. Нарративная логика. Семантический анализ языка историков / Ф. Анкерсмит; пер. с англ. О. Гавришиной, А. Олейникова; под науч. ред. Л.Б. Макеевой. – М.: Идея-Пресс, 2003. – 360 с.
2. Гончарук С. И. Общественные законы и закономерности. – М.: Политиздат, 1977. – 112 с.
3. Гусев С. С. Проблема понимания в философии: филос.-гносеол. Анализ / С. С. Гусев, Г. Л. Тульчинский. – М.: Политиздат, 1985. – 192 с.
4. Делёз Ж., Гваттари Ф. Что такое философия? [Текст]: Пер. с фр. и послесл. С. Зенина / Ж. Делёз, Ф. Гваттари. – М.: Академический Проект, 2009. – 261 с.
5. Кэри У. В поисках закономерностей развития Земли и Вселенной: история догм в науках о Земле. Пер. с англ. – М.: Мир, 1991. – 447 с.
6. Степанов Ю. С. Концепты. Тонкая пленка цивилизации [Текст] / Ю. С. Степанов. – М.: Языки славянских культур, 2007. – 248 с.
7. Теория метафоры: сборник: пер. с англ., фр., нем., исп., польск. / вступ. ст. и сост. Н. Д. Арутюновой; общ. ред. Н. Д. Арутюновой и М. А. Журинской. – М.: Прогресс, 1990. – 512 с.
8. Уйомов А. І. До питання про взаємовідношення предмета філософії та спеціальних наук // Філософські проблеми сучасного природознавства. Вип. 7. – Київ: КДУ, 1967. – 153 с.
9. Черниенко В. А. Философия и становление национальной идентичности / В. А. Черниенко // Гуманітарний часопис: Збірник наукових праць. – Харків: ХАІ, 2011. – №2. – С. 5-18.
10. Чернієнко В. О. Філософський камінь / В. О. Чернієнко // Гуманітарний часопис: Збірник наукових праць. – Х.: ХАІ, 2016. – №1. – С. 5–27.
11. Чернієнко В.О. Хронотопи ідентичності особистості // Гуманітарний часопис: Збірник наукових праць. – Х.: ХАІ, 2017. – №1. – С. 12-24.
12. Юнг К. Г. Современный миф о «небесных знамениях» // Карл Густав Юнг о современных мифах: сб. трудов: пер. с нем. – М.: Практика, 1994. – С. 19-210.

ИДЕНТИЧНОСТЬ КАК КОНЦЕПТ

О.В. Черниенко

Рассмотрен термин «идентичность» в концептуальном качестве. Проведена историко-философская экспликация «концептуализированной» идентичности. Утверждается необходимость «концептуального» похода к идентичности личности как фактору социальных изменений.

Ключевые слова: идентичность, концепт, понятие, имманенция, трансценденция, референция, композиция, фигура, перцепт, аффект, метафора, дискурс.

IDENTITY AS A CONCEPT

O.V. Cherniienko

The term «identity» is considered in conceptual quality. The limitedness of scientific discourse to identity only as a notion is criticized. Based on the analysis of discourses conducted by J. Deléz and F. Guattari, a number of «plans» or spaces and orders of speaking – discourses are considered: in science the «plan of reference» is a space, receptacle and order of notions; in religion the «plan of transcendence» is a space, receptacle and order of figures; in philosophy the «plan of immanence» is a space, receptacle and order of concepts; in the art the «plan of composition» is a space, receptacle and order of percepts and affects. This is allowed us to organize in a new way the philosophical discourse and the concept status in it.

A historical and philosophical explication of the «conceptualized» identity was carried out from the standpoint of the history of philosophy as a science of philosophy, entering the broader context of the general science of man, which allowed us to point out the metaphorical nature of the linguistic means used by science but not inherent to science itself. This method creates a cognitive context (from mythology through religion and philosophy to science), expressed by the formula «as though», which not only allows a person to identify different «things» that removes many of the explicit and implicit restrictions imposed by the existing system of knowledge, but also allows us to understand the conventionality of such identification. Such an analysis made it possible to demonstrate the heuristic aspect of identity-as-concept. The conclusion is made about the need for a «conceptual» approach to the identity of the individual as a factor of social change.

Key words: identity, concept, notion, immanence, transcendence, reference, composition, figure, percept, affect, metaphor, discourse.